

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

І. В. Шаповалова

**КОРОТКИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК
ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ**

Рекомендовано Методичною радою НУК



2024

УДК 1(038)

Ш24

Укладач

І. В. Шаповалова, кандидат філософських наук, доцент

Рецензент

О. В. Патлайчук, кандидат філософських наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК

Шаповалова І. В.

Ш24 Короткий словник-довідник філософських термінів / І. В. Шаповалова. – Миколаїв : НУК, 2024. – 69 с.

Словник-довідник містить перелік найбільш уживаних термінів з філософії, необхідних для розуміння ключових явищ сучасного суперечливого світоглядного життя. Видання має навчальне спрямування та є доповненням до існуючих підручників і навчальних посібників, які пропонуються студентам при вивченні курсу філософії.

Призначено для студентів різних спеціальностей, які вивчають курс філософії, а також для всіх, хто цікавиться філософією, етикою, культурологією та релігієзнавством.

УДК 1(038)

© І. В. Шаповалова, 2024

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2024

ВСТУП

Філософія є нормативною і базисною дисципліною для вивчення як гуманітарних, так і інших вузівських дисциплін. Як особлива форма пізнання світу, філософія прагне раціональними засобами створювати гранично узагальнену картину світу і місця людини в ньому, досліджуючи пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне, естетичне ставлення людини до світу. Здобуті філософські знання забезпечують подальше успішне досягнення студентами економічних, природничих, управлінських, технічних та інших дисциплін.

Важливу допомогу у вивченні матеріалу курсу філософії надають різноманітні довідкові джерела: філософські словники, енциклопедії, довідники, хрестоматії тощо. Даний словник-довідник пропонується як довідкове та допоміжне джерело для повноцінної підготовки студентів до лекцій і практичних занять, успішного складання іспиту з дисципліни та подальшого вивчення систематичного курсу філософії, а також для усіх бажаючих самостійного опанувати філософські знання. Словник-довідник філософських термінів має на меті допомогти ознайомитися з категоріально-понятійним апаратом філософії та зорієнтуватися у великій кількості специфічних філософських понять.

Словник-довідник містить перелік найбільш уживаних термінів з філософії, логіки, етики, естетики та релігієзнавства, необхідних для розуміння ключових явищ сучасного суперечливого світоглядного життя. Розрахований у першу чергу на студентів, які вивчають ці предмети, а також на широке коло мислячих людей.

АБСОЛЮТ (*лат.* безумовний, безвідносний, досконалий) – філософське поняття для позначення незмінного, безкінечного, досконалого, незалежного від будь-яких предметів, відношень і умов суб'єкта, який є самодостатнім, містить усе існуюче у собі і творить його. Поняття «абсолют» вводить у науковий обіг з XVIII ст. німецькими філософами М. Мендельсоном і Ф. Якобі для позначення категорії «Бога, або Природи» у філософії Б. Спінози; до широкого обігу запроваджений Ф. Шеллінгом (1800 р.). Синоніми: Абсолютний Дух, Абсолютна Ідея, Безмежність, Абсолютний Розум, Мудрість, Абсолютна Свідомість та Абсолютне Буття. А. у релігіях – Бог; у філософії – Абсолютна Ідея, або Матерія; у мистецтві – Красота; у науці – істинне знання; у житті людини – досягнення ідеальної досконалості.

АБСУРД (*лат.* немилозвучний, безглуздий) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії А. Камю – одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

АБСТРАКЦІЯ (*лат.* віддаляти, відволікати) – метод процесу пізнання, який полягає у виділенні основних, істотних рис, ознак предметів та явищ з одночасним відкиданням незначних рис, особливостей, ознак. Як результат мисленевого абстрагування, А. постає у формах чуттєво-наочного образу (напр., модель), поняття, судження, наукової та філософської категорії.

АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ – процес відображення об'єктивного світу в категоріях, поняттях, судженнях, ідеях, гіпотезах, теоріях, які є раціональними формами організації знання і засобами пізнання.

АВГУСТИН БЛАЖЕННИЙ Аврелій (354–430) – найбільш відомий християнський єпископ, філософ і теолог часів Середньовіччя, представник середньовічної патристики,

визнаний блаженним у православній церкві та святим і Вчителем Церкви – у римо-католицькій. Активно боровся з ересями. Вважав, що філософія може розвиватись лише у межах теології. Написав більше 90 творів (зібраних у 232 книгах), таких як філософські праці «Про град Божий» та «Сповідь». У трактаті «Про град Божий», що був написаний під впливом вражень від підкорення Рима ордами Аларіха I у 410 р., Августин визнає існування двох видів людської спільноти: «Град Земний», тобто державність, яка заснована на «самозакоханості, доведеній до зневажання Бога», і «Град Божий» – духовна єдність, заснована на «любові до Бога, доведеній до зневаги самого себе». У своїх працях поєднував вчення Платона з християнським вченням, розробив світоглядно-теоретичну концепцію, в основі якої знаходився захист християнського віровчення як єдино припустимого.

АВТАРКІЯ: поняття античної філософії – стан самозаспокоєності, самодостатності, незалежності від інших людей, речей зовнішнього світу, обставин, життєвий ідеал античних філософів-стоїків; А. в політичній філософії – особливий політичний режим (найчастіше деспотичного типу), якому властива ізольована система замкнутої економіки, здатної до самовідтворення і самозабезпечення.

АГНОСТИЦИЗМ (*грец.* непізнаваний) – філософське вчення ідеалістичної спрямованості, що заперечує можливість пізнання речей, явищ, світу та його законів. А. виник на основі античного скептицизму і середньовічного номіналізму. Термін А. був використаний англійським зоологом Генрі Гекслі для позначення непізнаваності того, що не може бути сприйняте відчуттями і тому є помилковим у випадку його раціонального конструювання. А. стверджує, що дійсність може бути пізнана тільки шляхом чуттєвого досвіду. Все те, що лежить поза суб'єктивним досвідом, не можна вважати фактом дійсності. А. заперечує

об'єктивний характер пізнавальних процесів. Для доказу цієї позиції використовуються різні методики спростування принципового закону об'єктивного пізнання – причинності. Доводиться неможливість побудови універсальної системи пізнання через брак об'єктивних критеріїв істини. Вчення А. отримало класичний розвиток у філософії Дж. Берклі, Д. Юма та І. Канта. В сучасній філософії елементи А. при-
таманні неопозитивізму, екзистенціалізму, критичному реалізму та іншим філософським школам.

АКСІОЛОГІЯ (*грец.* цінність та вчення) – вчення про цінності, теорія цінностей, розділ філософії, сформований у середині XIX ст. у Р. Лотце, а в подальшому в неокантіанстві Баденської школи (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт), а також філософії Ф. Ніцше, Е. Гартмана. А. спрямована на виявлення ціннісних підстав буття людини, її поведінки та діяльності. Цінності розглядаються А. як нормативна категорія, яка розкриває суть речей та явищ, що здатні задовольнити будь-які потреби людини та суспільства.

АКСІОМА (*грец.* значуще, сприйняте положення) – твердження, яке при побудові теорії приймається за очевидну істину, на якій ґрунтуються інші твердження.

АКСІОМАТИЧНИЙ МЕТОД – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, із яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

АЛОГІЗМ – непослідовність у міркуваннях, міркування, що порушує закони логічного мислення; нелогічність. Веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості, що заважає процесові пізнання істини. А. не завжди є явним і може приховуватися за формальною правильністю висловлювань.

АКЦИДЕНЦІЯ (*лат.* випадок, випадковість) – випадкова, мінуща, тимчасова, неістотна властивість. Це поняття вперше ввів Арістотель у працях «Метафізика», «Фізика».

Воно широко вживалося в середньовічній схоластиці, а також у філософії XVII–XVIII ст., де А. як мінливий стан протиставлялася субстанції – незмінній сутності речей. З точки зору діалектичного матеріалізму таке протиставлення неправомірне: всі властивості (істотні й неістотні, необхідні й випадкові, сталі й несталі) є рухливими, мінливими, такими, що переходять одна в іншу; не існує незмінної основи речей.

АНАКСАГОР (500–428 рр. н. е.) – давньогрецький учений, природодослідник та філософ, засновник афінської школи філософії. Походив із Клазомен, 30 років проживав у Афінах, звідки був вигнаний (431 р. до н. е.). Автор гіпотези про вогненну природу Сонця, пояснення природи сонячного та місячного затемнень. Сутність предметів та явищ зводив до визнання наявності багатоманітних, незчислених структурних елементів суцього («сімен речей», названих згодом «гомемеріями»), які спершу перебувають у стані хаосу. Заперечуючи порожнечу, допускав наявність нескінченного процесу ділення речовини, виникнення якої пояснював трансформацією вже існуючих речей. Автор оригінальної версії моделі світу («все у всьому»), началом якого виступає певна визначальна характеристика будь-якої сутності. Засуджений до страти та вигнаний із Афін за свої наукові погляди (заперечення божественної природи Сонця). Заборонені після цього твори А. поширювались серед афінської інтелектуальної еліти та можуть вважатись першим прецедентом феномену нелегальної літератури у світовій історії.

АНАКСІМАНДР (610–540 рр. до н. е.) – давньогрецький мислитель-природодослідник та філософ із Мілету (провінція Іонія), представник мілетської школи філософії, учень та послідовник Фалеса. Відомий географічними (зображення тогочасного світу на карті) та астрономічними дослідженнями (винаходом сонячного годинника, здійснив

порівняльну характеристику Землі як планети). Автор наївно матеріалістичної концепції суцього, основою якого є вчення про т. зв. «апейрон» – невизначену та нескінченну субстанцію, з якої виникає все існуюче у світі. А. висловив низку діалектичних здогадок (твердження про різні види існування первоначала, ідея рівнозначності станів природи, інше), сформулював основи закону збереження матерії, ввів у науковий обіг термін «закон».

АНАКСІМЕН (585–525 рр. до н. е.) – представник давньогрецької натурфілософії, родом з Мілету (Іонія), учень Анаксимандра, послідовник поглядів Фалеса. Характеризуючи суть субстанції, як первоначала, А. творчо поєднує основні постулати філософських доводів своїх попередників (твердження про першоначало як конкретну природну стихію із доводами про його абстрактний вияв), бачить її в образі повітря – прозорої та невидимої сутності, позбавленої кольору та звичних тілесних якостей, яке виявляє всезагальну стихійність природи та наповнено узагальнено-абстрактним і філософським змістом. Запропонував теорію «все у всьому», у якій повітря розглядалось як своєрідний космогонічний принцип функціонування космосу, здатний охоплювати все на планеті. А. стверджував, що розум (ноос) є рушієм пізнання людиною космічного повітря, якому надавались ознаки вічності та нескінченності.

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

АНЕКСІЯ – протиправне приєднання (загарбання) державою території, яка належить іншій державі. Анексія є грубим порушенням міжнародного права.

АНІМІЗМ (лат. душа, дух) – система уявлень, вірувань в особливих духовних, невидимих істот, що керують людиною, тваринами і явищами природи. Дух виступає самостійною

істотою, що знаходиться за межами матеріального світу і при цьому здатним впливати на різноманітні явища цього світу. За даними палеоантропології, вже неандертальці і кроманьйонці мали систему примітивного анімізму, що виступав основою їх магічних практик та ритуалів. Поступово первісний анімізм трансформується в міфологію та язичницькі вірування, а потім стає елементом монотеїстичних релігій.

АНТРОПОГЕНЕЗ (*грец.* людина і виникнення) – процес виділення людини з тваринного світу в результаті фізіологічного розвитку та впливу соціальних чинників.

АНТРОПОЛОГІЗМ (*грец.* людина і центр) – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

АНТРОПОМОРФІЗМ – наділення тварин, рослин і явищ неживої природи людськими властивостями; властиве багатьом релігіям уявлення про божество в людській подобі.

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ – історично тривалий процес становлення людини з біологічної істоти в соціальну та культурну істоту, демонструє нерозривну єдність двох паралельних процесів: антропогенезу (формування людини) та соціогенезу (розвиток суспільства).

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – концепція, згідно з якою людина є центром і вищою метою всесвіту. Становлення європейської цивілізації стимулювалось значною мірою ідеями антропоцентризму.

АПОЛОГЕТИКА (захисна промова, лист, твір, спрямований на захист чого-небудь) – період у розвитку середньовічної філософії, коли християнська релігія зазнавала утисків, гонінь і потрібно було захищати її від язичницької культури та філософії зокрема.

АПОСТЕРІОРИ – те, що впливає з досвіду, а також знання, набуті в процесі досвіду.

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ і вчений-енциклопедист, найбільш відомий учень Платона. Народився у грецькій колонії Стагіра у Македонії, батько служив при дворі македонського царя. У вісімнадцятирічному віці поїхав навчатися до платонівської Академії в Афінах, де пробув 20 років, потім проживав на о. Лесбос, а згодом став учителем молодого Александра Македонського. У 335 р. до н. е. повернувся в Афіни, де заснував свою школу під назвою Лікей (ліцей), а у 323 р. до н. е. виїхав з міста та оселився на о. Евбея, де незабаром помер. А. написав понад 200 праць, але лише 31 його праця збереглась. Запропонував власну класифікацію наук, у якій провідне місце надав філософії, сформулював засади формальної логіки. Предметом філософії як особливого різновиду філософії вирізняв те, що називав «сущим як таким» у рамках чотирьох його причин – форми, матерії, початку руху та цілі, що визначаються більш загальними поняттями можливості та дійсності як двох основних станів сущого.

АРТЕФАКТ (*грец.* штучно зроблений) – предмет, явище, процес, що має штучне, а не природне походження. Доісторичні артефакти – переважно кам'яні знаряддя, тому вони гарно зберігаються.

АРХЕ – термін давньогрецької філософії: 1) відправна точка, початок чого-небудь у просторовому або часовому розумінні; 2) початок як причина чого-небудь.

АРХЕТИПИ культури (*грец.* початок, першообраз, походження, відбиток, зразок) – екзистенційні і світоглядні основи, на яких базується творчість культури, а також її сприйняття, найважливіша складова частина архетипів людського буття. Архетипи культури є глибинними сутнісними

основами культури, що прориваються в людське існування і можуть розгорнутися в часі і просторі історії в будь-які форми. У філософській культурі ХХ ст. поняття архетипів затвердилося завдяки роботам К. Г. Юнга. Він висуває поняття архетипів колективного несвідомого, котрі визначають існування будь-якої людини.

АТАРАКСІЯ – поняття, вжите Епікуром для позначення ідеального стану душі, кінцевої мети блаженного життя, до якої повинна прагнути людина.

Б

БАЗИС – у марксистській концепції: сукупність виробничих відносин, що складають економічну структуру певного суспільства, а також фундаментальне положення, на якому побудована теорія, концепція.

БАПТИЗМ – протестантський напрям, який виник внаслідок розвитку пуританства на початку XVII століття в Англії. Баптисти найпослідовніші в проведенні в життя принципів протестантизму, вимогливі стосовно поглядів і поведінки своїх однодумців. Обряд хрещення в баптизмі здійснюється в дорослому віці. Членами церкви вважаються «заново народжені» дорослі, які свідомо прийняли хрещення. Єдиним джерелом віровчення вважається Біблія. У проповідництві переважають морально-повчальні теми. Головний принцип баптизму – жити в світі, повністю віддаючи своє життя Ісусу Христу. Баптистська церква не визнає залежності від світської влади. Общинами баптистів керують виборні пресвітери. Центр Всесвітнього союзу баптистів знаходиться у США. Нині у світі нараховується більше 50 млн баптистів. Общини баптистів знаходяться майже в усіх країнах Європи. Баптистські організації мають власні університети, видавництва, пресу, товариства тощо. В Україні

на початок 2000-х років функціонувало біля 2000 громад Євангельських Християн Баптистів.

БАРОКО – творчо синтетичний напрям європейської культури, стилістичний напрямок у мистецтві кінця XVII – середини XVIII ст., пов’язаний з дворянською культурою епохи розвитку абсолютизму, з боротьбою в європейських державах за національну єдність і зміцнення впливу католицької церкви. Центральне поняття естетики бароко – краса, яка підпорядковується ідеальній нормі і містить у собі природу в переробленому, поліпшеному вигляді. Виникають поняття «грація», «декорум», «благопристойність».

БЕЗКІНЕЧНЕ – філософська категорія, що характеризує буття в його цілісності і структурній розчленованості, його просторових і часових, якісних і кількісних властивостях, видах і формах руху та розвитку. Найперша проблема, яка ставилася у вченнях світової філософії та постійно збагачується досягненнями різних наук, зокрема математики, астрономії, фізики та інших природничих наук.

БЕЗСМЕРТЯ – поняття, що позначає подолання смерті і забуття людиною і людством. У повсякденному житті, у релігійній, філософській і науковій літературі вживається в різних значеннях. Можна виділити наступні найбільш часто уживані значення і відповідні їм види Б.: дійсне душевно-тілесне продовження життя індивіда після смерті (особисте Б.); існування після смерті якоїсь безособової психічної сутності, що поглинається абсолютною духовною субстанцією, Богом (метафізичне Б.); досягнення на землі або в людському розумі деякої вічної, неминущої якості життя (ідеальне Б.); перевтілення живучих на цій землі індивідів у майбутні людські або інші живі форми (Б. як реінкарнація або переселення душ); здійснення природно-біологічної нескінченності людини, продовження людського життя через потомство (біогенетичне Б.); включення у вічний кругообіг природи

субстрату людської тілесності (матеріальне, фізико-хімічне Б.); нескінченний вплив життя і творчості колись живої людини на розуми, вчинки і діяльність наступних поколінь (соціокультурне Б.); прояв значимості наслідків минулих подій людської історії в сьогоденні та далекому майбутньому (історичне Б.).

БІБЛІЯ – священна книга християнства та іудаїзму, створена протягом I тис. до н. е. та III ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів, які іудейські, а пізніше християнські традиції вважали богонатхненними. Складається із двох частин – Старого Завіту, визнаного іудеями та християнами, та Нового Завіту, який визнається священним лише християнами. Мовами Біблії є давньоєврейська та арамейська у Старому Завіті та грецька – у Новому.

БІОГЕНЕЗ – одна з теорій виникнення життя на Землі, згідно з якою зародки живих істот були занесені на Землю з інших небесних тіл (теорія панспермії).

БІОЕТИКА – міждисциплінарна галузь, що досліджує і обмірковує морально-етичні проблеми, породжені новітніми досягненнями в біології та медицині й лікарняною практикою; також сукупність етичних норм і принципів, пов'язаних із піклуванням про життя і здоров'я людини в контексті інноваційного розвитку біомедичних наук, технологій і сфери охорони здоров'я; у широкому сенсі – прикладна етика, предметом якої є проблеми виживання людства та збереження життя на планеті.

БІОСФЕРА – єдність земної кори, гідросфери та атмосфери, населених живими організмами.

БОГ – надприродна всемогутня істота, творець світу, вищий об'єкт релігійної віри і поклоніння. У християнстві – Свята Трійця (Бог-отець, Бог-син, Бог-дух Святий); в іудаїзмі – Яхве; в ісламі – Аллах. Уявлення про Бога – головна частина усіх форм релігії.

БРАХМАН – світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.

БУДДИЗМ – релігійно-філософська концепція Стародавнього Сходу, що згодом стала однією з трьох найбільших монотейстичних світових релігій, особливістю якої є відсутність уявлень про неземного Бога і проповідування індивідуального шляху порятунку через досягнення вищого просвітління – нирвани. Заснований Б. у VI–V ст. до н. е. в Індії Сіддхартхою Гаутамою – Буддою. Саме ім'я означає «прояснений», той, хто пізнав вищу істину, вищий зміст.

БУТТЯ – найбільш загальна категорія філософії, абстрактне філософське поняття, що відображає спільну всім речам властивість бути; існування як у матеріальному, так і духовному світі; матеріальна і духовна реальність, узяті в їхній цілісності; об'єктивний світ у його різноманітних проявах. Бути значить існувати як безпосередньо (актуально), так і в можливості (потенції). Філософський аналіз даного поняття був започаткований в античності представниками Елейської школи (Парменідом і його послідовниками). У структурі філософського знання виступає предметом онтології.

В

ВЕДИ – священні книги індусів, що являють собою збірки гімнів, богослужбових формул, легенд. Їхній зміст складає область сакрального міфологізованого знання. В. тісно з'єднані з Брахманами – коментарями до ведичних гімнів. Вони становлять II період розвитку філософської думки Стародавньої Індії. Брахмани поклали початок розвитку ритуалізму, жрецтва, що привело до розквіту обрядовості в індуїзмі. III період В. літератури пов'язаний зі створенням Араньяк (санскр. – для вивчення в лісі) – книг про правила життя пустельників; Сутр (санскр. – правило) – збірників

афористичних висловлювань філософії індуїзму; і особливо Упанішад (санскр. – сидіти біля ніг учителя) – філософських бесід, різного роду повчань, переданих від учителя до учня. Упанішади завершують В. Звідси назва однієї з ортодоксальних шкіл, в основу якої лягли тексти упанішад – веданта.

ВЕРИФІКАЦІЯ – особлива логіко-методологічна процедура, спрямована на встановлення істинності наукової гіпотези (так само як і конкретно-наукового твердження) на основі їхньої відповідності емпіричним даним (пряма або безпосередня В.) або теоретичним положенням, що відповідає емпіричним даним (непряма В.).

ВІДОБРАЖЕННЯ – категорія філософії, що виступає в ролі фундаментальної для діалектико-матеріалістичної традиції. В. характеризує здатність матеріальних об'єктів у процесі взаємодії з іншими об'єктами відтворювати у своїх структурах деякі особливості і риси явищ, які впливають на них. Тип, зміст і форма В. визначаються рівнем і особливостями системно-структурної організації об'єктів, що відображають, а також способом їхньої взаємодії з відображуваними явищами. Виділяють неорганічне, органічне і соціальне В. (здатність об'єктів, які існують незалежно від свідомості, залишати слід (образ) у свідомості людини).

ВІДРОДЖЕННЯ (РЕНЕСАНС) – історична епоха в розвитку культури і філософії в Західній і Центральній Європі XV–XVI ст. Характеризується зміною світоглядних орієнтацій з теоцентризму на натуро- й антропоцентризм, зменшенням впливу церкви, відносним поверненням до античної культури, і на цьому тлі – розвитком мистецтва, науки, зверненням до повсякденного досвіду людини, переглядом космологічних теорій і т. п.

ВІДЧУЖЕННЯ – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного й об'єктивного, духовного і матеріального, розумного

і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні – це стосунки між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель, Фейєрбах) і марксизмі.

ВІДЧУТТЯ – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

ВІРА – індивідуалізований екзистенційний, духовний акт людської життєдіяльності, спрямований на прийняття чогонебудь за істину (Бога, долі, моральних-етичних чеснот, наукових об'єктів), що необґрунтоване розумом та не потребує підтвердження прийнятого і, відповідно, не може претендувати на універсальну значимість. Існують різні види віри: релігійна (віра у Бога-Творця), теоретична (як елемент пізнання в науці), етична (як довіра). Як різновид релігійної – містична віра (віра в надприродне, таємне).

ВІТАЛІЗМ – біологічне, натурфілософське вчення, яке виходить із особливої життєвої сили як визначального чинника у розумінні феномена життя. Доктрина віталізму стверджує, що живі організми докорінно відрізняються від неживих предметів і речей, тому що складаються з нефізичних складових.

ВОЛЯ – свідоме, цілеспрямоване регулювання та контроль людиною своєї діяльності.

ВСЕСВІТ – все існуюче, тотальність навколишнього світу, тобто увесь матеріальний світ, уся сукупність матеріальних об'єктів, якісно різних форм буття нескінченного у просторі, часі, різноманітного у формах і проявах; універсум як об'єктивно існуючий матеріальний світ у всьому його різноманітті; складна космофізична система, що є об'єктом наукового дослідження; певний фрагмент світу, що піддається астрономічним спостереженням та дослідженням.

Г

ГАРМОНІЯ – установка культури, що орієнтує на осмислення світобудови (як у цілому, так і її фрагментів) і людини з позиції розуміння їх глибинної внутрішньої упорядкованості.

ГЕДОНІЗМ (*грец.* насолода) – філософсько-етична концепція, згідно з якою критерієм моралі та принципом її пояснення є досягнення насолоди. Прагнення до насолоди тлумачиться як природна властивість людини, джерело й мета її вдосконалення. У філософській думці XIX–XX ст. представником цього напрямку був американський філософ Дж. Сантаяна (1863–1952). У своїй філософській праці «Сенс прекрасного» (1896) висловлював погляди, в яких давалась висока оцінка процесів естетичного задоволення шляхом ірраціонального вираження життєвих інтересів людини, відмінного від безпосередніх чуттєвих задоволень.

ГЕНДЕР (*англ.* стать) – поняття, яке використовується для визначення соціокультурної форми існування статей: чоловік та жінка виступають не як природні визначення, а як соціокультурні феномени. Г. виводиться із соціальних, культурних та історичних особливостей людського буття. Розкриття залежності Г. від статі є однією з центральних проблем феміністичної теорії. Г. є соціальною конструкцією системи соціорольових стосунків.

ГЕНЕЗА – поняття, що визначає виникнення, формування та процес розвитку предметів і явищ.

ГЕРАКЛІТ Ефеський (між 544–535 та 483–475 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ. Походив із знатного роду засновників м. Ефес, мав спадковий титул жреця-царя. Автор трактату «Про природу», 130 уривків із якого збереглося до наших днів. Сучасники прозвали його «темним»

(за глибину думки) та «тим, що плаче» (за трагічну серйозність). Вважав, що люди живуть в епоху занепаду цивілізації, майбутнє прогнозував жакхливішим від сучасного, внаслідок чого став одним із прихильників регресивної концепції розвитку історії.

ГЕРМЕНЕВТИКА – філософський метод правильного розуміння, прочитання та тлумачення різних феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, в якому він існував, і від культури та знань суб'єкта, який здійснює інтерпретацію певного феномена.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – загально-цивілізаційний процес, який охоплює та впливає на всі сфери людського буття. Г. пов'язана із всесвітньою інтеграцією та уніфікацією економічних, політичних та соціокультурних процесів. Термін Г. з'являється в науці в 60-ті роки ХХ ст. в межах діяльності представників Римського клубу. Сьогодні процеси Г. вивчаються самостійною галуззю науки – глобалістикою, у центрі уваги якої – планетарні проблеми нинішнього й майбутнього розвитку людської цивілізації.

ГІПОТЕЗА – особлива форма знання, основою якої є певне передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує відповідних наукових процедур її доведення.

ГНОСЕОЛОГІЯ – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, що досліджує закономірності процесу пізнання.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – сукупність неполітичних соціальних (сімейних, станових, національних), економічних, професійних та ін. відносин і організацій, що спираються на законодавство і захищають індивідів від свавілля держави. Ідеал цивілізованого суспільства – громадянський контроль над державою.

ГУМАНІЗМ (*лат.* людяний) – ідейний напрям у культурі, який остаточно сформувався в часи Відродження та проголошував базове право на існування незалежної від релігії світської культури; головна риса світогляду Г. – це розуміння людини через призму «вічних цінностей» і «природних прав». Г. долає національні, політичні, расові, релігійні та соціальні обмеженості у ставленні до людини.

Д

ДАО – основне поняття китайської філософії, закон буття, початок Космосу, життєва доля людини і те, що повинно бути основою правильного людського мислення; означає першопричину, що породжує речі, дорогу, долю. Д. важливе для духовної культури Китаю. Ієрогліф, що позначає «дао», поєднує знак людини і знак шляху, що набуває у даосизмі всеохоплюючого сенсу: весь Космос постає упорядкованим саме таким чином, що він припускає буття людини та певний тип її поведінки.

ДАОСИЗМ – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

ДЕДУКЦІЯ (*лат.* виводжу) – метод пізнання, в основі якого перехід від загальних положень до часткових, або виведення за правилами логіки нових істин із істин уже відомих.

ДЕЇЗМ (*лат.* Бог) – філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручався у земні справи.

ДЕКАДЕНСТВО (*лат.* занепад) – загальна назва настроїв безнадії; несприйняття життя, індивідуалізму.

ДЕМІУРГ – в ідеалістичній філософії творчий початок, творець Всесвіту; в теології – Бог.

ДЕМОКРИТ (460–370 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ. Походив із знатної родини м. Абдери, де отримав гарну освіту, особливо цікавився знаннями з астрономії та теології. За життя багато мандрував по Єгипту, Ефіопії, Персії, Індії, здобував філософські знання у Анаксагора, піфагорійців, філософа Левкіппа. Після повернення на батьківщину активно досліджував природні явища та процеси. Науковий спадок склав 70 творів філософа, приблизно 300 фрагментів яких збереглося до наших днів. Демокріт виходив із тези, що «ніщо не виникає з нічого і не перетворюється у ніщо». Якщо у світі не було б чогось стійкого і незмінного, світ не утримався б у бутті. Можна ділити і дробити речовину, але не безкінечно; край, межа можливого поділу – атом (неподільний); його існування – запорука незнищенності світу. З атомів утворюються світові стихії, а з останніх – усе, що існує. Був знаний як «філософ, який сміється» за специфічний характер формулювання своїх філософських висновків.

ДЕТЕРМІНІЗМ (лат. той, що визначає, обмежує) – пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Пояснення через феномен Бога-Творця – теологічний детермінізм, зумовленість людської волі – антропологічний детермінізм, пояснення через явища природи – матеріалістичний детермінізм. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

ДЕФІНІЦІЯ – визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку видових особливостей.

ДИЛЕМА – судження за принципом «або ... або».

ДИСКУРС – у сучасній філософії – це «розмова», «бесіда», «мовна комунікація», будь-якої спільноти, яка опосередкована універсумом лінгвістичних знаків, соціальних інститутів, соціокультурних символів.

ДІАЛЕКТИКА (*грец.* мистецтво вести бесіду, сперечатися) – один із методів філософії, що походить зі Стародавньої Греції та згідно з яким всі явища перебувають у русі, змінах, розвитку, в основі яких боротьба протилежностей. В історії філософії діалектика пройшла дві стадії: наївна Д. античності та ідеалістична діалектика німецьких філософів. Основні ідеї Д. за Гегелем: перехід кількісних змін в якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

ДУАЛІЗМ (*лат.* двоякий) – світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

ДУХ – складне і неоднозначне поняття: в онтології – ідеальне, свідомість, на відміну від матеріального начала; в релігії – сутність Бога і тотожність йому; в ідеалістичній метафізиці – трансцендентна, вища сила, нематеріальний рівень і творець буття; в культурі – узагальнення явищ ідеального порядку, результат творчості в науці, мистецтві, моралі; система цінностей, якою керується людина і суспільство у своїй діяльності. Д. (і похідне від нього – духовність) одержують своє вираження у свободі, творчій активності, піднесених мотивах безкорисливого служіння істині, красі, добру, у зусиллях волі для здійснення шляхетних цілей та ін. Д. – це мудрість, розуміння вищого змісту буття і людського призначення. Як філософське поняття Д. використовується для позначення ідеальних процесів та явищ, сукупність усіх функцій свідомості як відображення дійсності, що оточує людину.

Е

ЕВДЕМОНІЗМ (*грец.* щастя, блаженство) – етичний принцип, близький до гедонізму. Проявився в етичних концепціях

античного світу (Демокріт, Сократ, Арістотель). Головним критерієм моральності та основою моральної поведінки людини Е. вважає прагнення до щастя: до особистого щастя – індивідуалістичний критерій, до суспільного – соціальний. Ідеї Е. знаходять свій розвиток у працях французьких матеріалістів XVIII ст. К. Гельвеція та Д. Дідро, вони оголосили щастя людини кінцевою метою діяльності людини та суспільства.

ЕВОЛЮЦІЯ (*лат.* розгортання) – загальнонаукове поняття, що позначає форму руху, розвитку природи та суспільства, як безперервний, поступовий, спрямований, незворотний перехід з одного стану в інший, на відміну від революції – докорінної, стрибкоподібної зміни, трансформації; а також природний процес розвитку живих організмів, що супроводжується адаптацією, генетичними змінами, перетворенням флори, фауни, екосистем і біосфери в цілому.

ЕВРИСТИКА (*грец.* находити) – наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості та встановлює його закономірності.

ЕВТАНАЗІЯ – термін біоетики, право на добровільну безболісну смерть.

ЕГАЛІТАРИЗМ (*франц.* рівність) – одна із концепцій утопічного соціалізму, що проголошує принцип зрівняльного розподілу засобів виробництва між дрібними приватними власниками і організацію виробництва на основі індивідуального господарства.

ЕЗОТЕРИЧНИЙ – окультне знання, таємне вчення, призначене тільки для обраних, «посвячених». Знання цілого в його внутрішніх зв'язках, на рівні сутності, так, як воно пізнається, виходячи із самого внутрішнього розгортання об'єкта, на відміну від екзотеричного – зовнішнього розгортання, зовнішніх проявів і зв'язків.

ЕЙДОС – поняття античної філософії, спочатку означав усе, що є видимим, але з часом отримав більш абстрактне значення: конкретна даність абстрактного.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – один із найпопулярніших і основних ірраціональних напрямків у філософії ХХ ст. Здійснював величезний вплив на культуру і не втратив значення й сьогодні. Пік розвитку відноситься до І пол. – серед. ХХ ст., а основи даного напрямку закладені в другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. С. К'єркегором, М. Хайдеггером, К. Ясперсом та ін. Виник як реакція на раціоналістичні і соціологізаторські вчення. Е. має антисцієнтистську спрямованість, хоча в деталях не представляє єдиного розуміння основних принципів і положень. Виділяють такі течії Е.: релігійну Е. (К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бубер та ін.) і атеїстичну (М. Хайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, М. Мерло-Понті та ін.). Своїми попередниками і близькими за духом екзистенціалісти вважають Б. Паскаля, С. К'єркегора, М. Унамуно, Ф. Ніцше, феноменологію Е. Гуссерля тощо.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ – людське існування у світі, що характеризується як «поза межове» (трансцендентальне) відносно натуралістично-психологічних параметрів буття і як присутньо незагальне – однократне, унікальне.

ЕККЛЕЗІАСТ (Екклезіяст, Екклесіаст) – символічне ім'я мудреця, за своїм значенням близьке до терміна «повідник» – автора однієї з книг Біблії (в юдаїзмі – ТаНаХи, у християнстві – Старого Завіту); справжня постать автора невідома, ототожнення з царем Соломоном більшістю науковців не поділяється.

ЕКУМЕНІЗМ – рух за об'єднання християнських церков, що виник у протестантизмі.

ЕЛЛІНІЗМ – період в історії Стародавнього світу від початку походів О. Македонського (334–323 до н. е.) до римського

підкорення держав, що утворилися на теренах його імперії (I ст. до н. е.). У філософському відношенні період еллінізму продовжують до II ст. н. е. Нові філософські школи доби еллінізму: епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм.

ЕМПІРИЗМ (*грец.* досвід) – напрям у теорії пізнання, який єдиним джерелом пізнання вважає чуттєве сприйняття і досвід. Е. недооцінює значення понять, теоретичних узагальнень при вивченні окремих фактів, явищ. Засновниками Е. як напрямку в філософії Нового часу вважаються Ф. Бекон, Дж. Локк. Вони описали різні види і форми досвідного знання, класифікували етапи формування знання від перших відчуттів до одержання складних ідей. Як дослідницький метод Е. ґрунтується на описі фактів без наступних висновків і теоретичних узагальнень. У розумінні сутності пізнання Е. протилежний раціоналізму.

ЕМПІРИЧНЕ ЗНАННЯ – окремий, відносно самостійний тип знання, що формується в процесі безпосереднього чуттєвого досвіду засобами спостереження, моніторингу, експерименту і закріплюється у відповідних формах опису – реєстрації природного перебігу явищ або показань приладів, в різного роду таблицях, графіках, протоколах, статистичних зведеннях.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ – теорія пізнання; синонім гносеології. Частіше вживається як теорія не будь-якого, а наукового знання.

ЕСТЕТИКА – філософська дисципліна, що аналізує сферу прекрасного, краси і матеріалізованої форми їхнього втілення – мистецтва. Е. – це вчення про прекрасне, його сутність, форми, втілення, історичні погляди на прекрасне, роль прекрасного для людини і суспільства. Свою назву Е. отримала тільки в XVIII ст. завдяки німецькому філософу А. Баумгарту, хоча теоретичний аналіз прекрасного починається ще з філософії Сократа і Платона, а міфологічні

уявлення склалися ще раніше. Особливої значимості Е. як аналіз прекрасного набуває у філософії епохи Відродження, німецькій класичній філософії (Е. Кант, Г. Гегель, Ф. Шеллінг), у творах німецьких та англійських поетів-романтиків (І. В. Гете, Ф. Шиллер, Дж. Г. Байрон). Розуміння естетичного може бути різним і в залежності від способу його образного вираження: символізм, натуралізм, абстракціонізм, примітивізм, реалізм, сюрреалізм, техніцизм тощо. В даний час свобода творчості, мистецтва набула абсолютного вираження. Плюралізм уяви й образності, використання найнесподіваніших засобів вираження, бурхлива фантазія – усе це виступає як ціннісні основи сучасного мистецтва. Розуміння прекрасного ще більше суб'єктивувалось, його канони досить розмиті. На цьому тлі методологічна і світоглядна функції Е. як теорії прекрасного, теорії мистецтва здобувають ще більшу значимість і актуальність.

ЕСХАТОЛОГІЯ (*грец.* останній) – вчення про кінцеву долю людства і світу; складова частина будь-якої релігії.

ЕТАТИЗМ (*франц.* держава) – політика активного втручання держави в економічну, духовну та інші сфери суспільства.

ЕТИКА (*лат.* звичай, характер) – окремий розділ сучасної філософії, філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

Є

ЄВАНГЕЛІЯ («блага звістка») – ранньохристиянські твори, святе повісткування про народження, життя Ісуса Христа, розкривають зміст його вчення. Авторство євангелій приписують або учням Ісуса – апостолам, або їхнім найближчим послідовникам. У сучасному християнському віровченні 30 євангелій. Окрім чотирьох, які увійшли у канонічний

текст Нового Завіту – євангелія від Матфея, від Марка, від Луки, від Іоана – були ще євангелії від Петра, Андрія, Пилипа та ін. Найперше за часом написання – євангелія від Марка, в якому відсутнє описання непорочного зачаття Діви Марії й чудесного народження Ісуса.

ЄВГЕНІКА (*грец.* родовитий, знатний) – термін, який вживається для позначення напряму в генетиці людини, що ставить завдання поліпшення біологічних властивостей людини.

ЄДИНА МОРАЛЬНА ТРАДИЦІЯ – засади філософської парадигми американського філософа А. Макінтайра, відповідно до якого повинні існувати загальні особливості формування моральності, незалежно від їх концептуальної суті, згідно з якими людина повинна реалізовувати свою поведінку та відповідно пояснювати світ.

Ж

ЖИТТЯ – науковий термін, спеціально-філософське поняття; ним позначають спосіб існування складно організованих систем, яким властива низка ознак: активність, обмін речовин, здатність до саморегуляції, розмноження та адаптації до умов оточуючого середовища, чуттєвість (збудженість). Це поняття не має усталеної інтерпретації ні в межах окремих природничо-наукових дисциплін, ні на рівні самого філософського дискурсу, в рамках якого прийнято розрізняти класичні і некласичні концепції трактування Ж.

З

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКЕ – поняття філософської антропології, яке охоплює те спільне, загальне, що притаманне будь-якому представнику людського роду.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ – один із основних принципів діалектики Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) знімає протилежності тези й антитези (ця подія і випадкова, і не випадкова).

ЗАКОН – філософська категорія для позначення необхідного, суттєвого, істотного, стійкого та загального зв'язку, який встановлюється і повторюється між явищами та предметами, процесами об'єктивної та суб'єктивної реальності; у сфері природничих наук – об'єктивні, повторювані, суттєві зв'язки між біологічними, фізичними, хімічними тощо явищами; у правознавстві – вироблені соціальною спільнотою та інституційно закріплені вимоги і приписи загальнообов'язкової сили; у логіці – аксіоми і теореми, виведені в межах даної теорії.

ЗАКОНИ ДІАЛЕКТИКИ – прояв і вираження сталих, необхідних, суттєвих, повторюваних зв'язків. До основних законів діалектики відносяться: закон єдності та боротьби протилежностей, закон взаємоперебігу кількісних та якісних змін, закон заперечення заперечення. Усі закони діалектики були сформульовані Г. Гегелем.

«ЗОЛОТЕ ПРАВИЛО» МОРАЛЬНОСТІ – одна з найдавніших заповідей і норм моралі і моральності. Зустрічається у Фалеса, Конфуція, у Біблії, у І. Канта – одне з формулювань «морального закону» – категоричного імперативу. У загальному вигляді формулюється у такий спосіб: «Веди себе стосовно іншого так, як ти б хотів, щоб поступали відносно тебе».

I

ІДЕАЛ (*франц.* поняття, уявлення) – взірць досконалості, який є орієнтиром діяльності людини.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворенні їх в ідеальні об'єкти, наприклад абсолютно чорне тіло тощо.

ІДЕАЛІЗМ (*грец.* вигляд, першообраз) – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне першоначало – Бога, дух, розум тощо. За І., духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють об'єктивний (Платон, Г. Гегель) і суб'єктивний (Д. Берклі, Е. Мах) ідеалізми.

ІДЕАЛЬНЕ – категорія, що позначає протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засноване на логічності.

ІДЕОЛОГІЯ – система поглядів, ідей, уявлень та переконань, що мають на меті об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій. І. подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

ІДЕЯ (*грец.* вигляд, образ, начало) – особлива форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків, закономірностей та відношень зовнішнього світу, що має наметі його перетворення.

ІЄРАРХІЯ – принцип структурної організації багаторівневих систем, що полягає в упорядкуванні взаємодій між рівнями буття за законом від вищого до нижчого (інволюція) і, навпаки, від нижчого до вищого (еволюція).

ІМАНЕНТНИЙ (*лат.* властивий, притаманний чомусь) – внутрішньо притаманний предметам або явищам, той, що впливає з їхньої природи; напрям у філософії, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта.

ІМОВІРНЕ Й ВІРОГІДНЕ – філософські категорії, що відбивають етапи становлення і діалектику знання; вірогідне знання – те, істинність якого чітко встановлена, правдиве; імовірне – те, істинність якого лише приблизно підтверджена або непевна, правдоподібне.

ІМПЕРАТИВ (лат. владний, наказовий) – вимога, наказ, закон. У філософії І. Канта визначається як загальнозначуща моральна вимога на протипагу особистому принципу (максимі).

ІНДУКЦІЯ (лат. наведення) – метод наукового пізнання, ґрунтований на виведення нового загального знання про предмети та явища на основі знання про окремі властивості та ознаки цих предметів чи явищ.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ (лат. знаряддя) – різновид прагматизму, прибічники якого вважають свідомість (за Дьюї, інтелект) одним із засобів пристосування до мінливих умов середовища, а тому логічні поняття, ідеї, наукові закони, теорії – лише інструменти (звідси й назва), знаряддя, «ключі до ситуації», «плани дії».

ІНТЕЛЕКТ (лат. ум, розсуд) – поняття для характеристики вищої пізнавальної здатності мислення, його творчі, активні можливості пізнання, розумовий потенціал людини, який використовується для адаптації до навколишнього середовища. У цьому сенсі рівень або ступінь інтелекту можна пов'язати з рівнем пристосування до середовища. Інтелект можна розуміти як здатність обробляти інформацію, на відміну від ерудиції, що означає усього лише наявність інформації в пам'яті. Звідси зрозумілою є різниця життєвого світу і життєвих ролей ерудита й інтелектуала.

ІНТЕНЦІЯ (лат. стремління) – безпосередня спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні – дерево, будинок, у міркуванні – числа, у фантазії – русалки і т. ін.

ІНТУЇТИВІЗМ – філософська концепція, яка абсолютизує роль інтуїції людини в пізнаних процесах (А. Шопенгауер, А. Бергсон).

ІНФОКРАТІЯ – «влада інформації», її значний вплив на всі сфери життя сучасного суспільства. Швидкий розвиток інформаційних технологій та доступ до інформації більшості людей призвели до того, що інформаційні ресурси (т. з. «четверта влада») стали вагомим фактором впливу на людину і суспільство.

ІСЛАМ – одна з трьох світових релігій, яку сповідують мусульмани. І. виник в Аравії у VII ст. Її засновником вважається Мухаммед. Під час арабських завоювань поширилась на Близький і Середній Схід, пізніше на деякі країни Далекого Сходу, Південно-Східної Азії та Африки. Головні принципи Ісламу викладені в Корані. Основна догма – підкорення єдиному Богу – Аллаху і визнання Мухаммеда його посланцем. Іслам поділяється на дві основні гілки: сунізм та шіїзм.

ІСТИНА – філософська категорія, яка відображає ступінь відповідності людських знань дійсності.

ІСТОРИЗМ – принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку.

ІСТОРИЧНИЙ МАРЕЛЛІЗМ – соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами. Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин за К. Марксом визначає основні етапи (формації) історії людства – первісний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. За існування СРСР та його ідеології визнавалася єдиною вірною науковою теорією суспільства.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ – галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відносин людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

К

КАББАЛА – таємна мудрість єврейських рабинів Середньовіччя, успадкована з більш древніх езотеричних доктрин, які стосувалися Божественного і космогонії. Вони були зведені до теології після періоду полону євреїв у Вавилоні. Містичне вчення і практика К. у єврействі поєднується зі східною міфологією, ідеями гностицизму, неоплатонізму і неопіфагоризму. Прикладна К. існує як допоміжний засіб для возвищення душі. Складається з двох розділів: 1) символічна К. (гематрія, нотарикон, темура), що полягає в тлумаченні Біблії за допомогою числового знання букв, перестановки їх і т. д.; 2) магія, тобто шляхи практичного досягнення вищих станів душі (магія одержала свою містичну реалізацію в хасидизмі, засновник Бешт, XVIII ст.). У багатьох окультних організаціях магія сприймається перекручено, що призвело до вульгаризації вчення, розвитку спіритизму.

КАЛОКАГАТІЯ – естетична категорія, запропонована Арістотелем та широко застосовувалося в часи Античності. Позначає гармонію зовнішнього і внутрішнього в людині. Під внутрішнім розумілося володіння мудрістю, саме вона приводила людину до калокагатії. К. виступала єдністю шляхетності, багатства, краси, фізичних і духовних здібностей. Вона відбивала цілісність людини і велич її душі.

КАНОН – сукупність правил і норм у мистецтві, моралі, релігії, філософії, у культурі в цілому, що є пануючою в даний період. Роль К. в культурі суперечлива, двоїста: з одного боку, він виконує роль ідеалу, виражає стійкість, дух традиції, а з іншого – може виступати догмою, демонструвати консерватизм, бути гальмом на шляху розвитку нового.

КАРМА – сукупність містичної енергії усіх вчинків людини, її слів, думок, ставлення до інших, що визначає її долю,

а також форми і види наступних народжень в індійській релігії та філософії; закон моральної відплати як сутність причинного-наслідкового зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім буттям живих істот.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ (лат. наказовий) – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений І. Кантом. Суть його Кант формулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

КАТЕГОРІЇ – універсальні форми мислення й свідомості, які відображають найзагальніші (фундаментальні) ракурси буття й пізнання; загальні структури або властивості суцього: речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ); загальні форми мислення.

КАУЗАЛЬНІСТЬ (лат. причина) – те саме, що і причинність.

КЛЕРИКАЛІЗМ (лат. церковний) – ідейно-світоглядна доктрина, що орієнтована на досягнення домінуючої ролі релігії і церкви в політиці та інших сферах суспільного життя.

КОМУНІКАЦІЯ – філософське поняття, що позначає необхідний аспект людського буття, вираження його змісту як спільне буття; феномен людського буття. Має двоякий сенс: як екзистенціальна комунікація, розроблена К. Ясперсом в екзистенціалізмі, і як момент спільного буття. У соціально-філософській антропології комунікація розглядається в аспекті можливостей реалізації свого буття і реалізації повноти сутності, тобто в процесі переходу від можливості до дійсності.

КОНФОРМІЗМ (лат. подібний, схожий) – пасивне, пристосовницьке прийняття людиною готових стандартів у поведінці, беззаперечне визнання існуючих порядків, законів, норм і правил.

КОРДОЦЕНТРИЗМ – філософсько-світоглядний принцип домінації емоцій, почуттів, ірраціональних сердечних потягів над логіко-дискурсивним мисленням; т. з. «філософія серця» як антропологічна й гносеологічна парадигма української філософії та менталітету (Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Куліш, П. Юркевич та ін.).

КОСМОПОЛІТИЗМ – філософське поняття, що позначає заперечення національної відособленості, обмеженості і замкнутості, прагнення до створення наднаціональних суспільств, світу без державних кордонів.

КРЕАТИВНИЙ (лат. створення) – творчий, здібний до творчості.

КРЕАЦІОНІЗМ (лат. створення) – ідеалістичний напрям у біології, який стверджує, що виникнення всіх форм життя є наслідком божественного творіння.

КУЛЬТУРА («поліпшення», «обробка») – вдосконалення навколишньої дійсності та самої людини в ході історичного розвитку; створення «другої природи»; сукупність позабіологічних форм, механізмів і засобів діяльності, спрямованих на адаптацію (пристосування) до природного середовища і здійснюючу регуляцію громадського життя. К. – це реалізація матеріальних і духовних потреб людини в ході її життєдіяльності, виражена в конкретно-історичних формах: речах, ідеях, нормах, відносинах.

Л

ЛІБЕРАЛІЗМ (лат. вільний) – вільнодумство, переконання, що виступають проти традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистоїть консерватизму, в економіці виступає за вільну конкуренцію проти втручання держави. Підкреслює цінність особистості.

ЛОГІКА – наука про закони та форми правильного людського мислення. Л. вивчає умови, за яких знання набуває значення істини; хід міркувань, умовиводів; розумність, внутрішня закономірність, обумовленість будь-чого. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності; закон несуперечності; закон виключеного третього. Дотримання законів і правил Л. є запорукою істинного мислення.

ЛОГОС – термін античної філософії, що вживався у значеннях «слово», «смісл», «порядок», «закон», «розум» і розумівся як об'єктивна закономірність.

ЛЮДИНА – вищий ступінь космічно-органічного життя, суб'єкт суспільно-історичного розвитку, розумна істота, яку відрізняє наявність культури, що успадковується не генетично, а транслюється і розвивається за рахунок мови, навчання й наслідування у процесі соціалізації. Людину можна також представити соціально-культурною формою буття біологічної істоти виду *Homo sapiens*.

М

МАГІЯ (*грец.* ворожба, чаклунство) – різновид найбільш ранніх релігійних вірувань і чаклунських дій, за допомогою яких людина первісного суспільства намагалася примусити уявні надприродні сили (фетишів, духів) певним чином втрутитися в її життя.

МАСВТИКА («повивальна майстерність») – пізнавальний метод, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що допомагає народженню істини, з мистецтвом повитухи (акушерки).

МАЗОХІЗМ – тенденція, спрямована на самоприниження, підпорядкування себе волі іншої людини.

МАКРОКОСМОС – світ (космос), Всесвіт.

МАКСИМА (лат. основне правило, принцип) – узагальнююче правило, зразок, однозначна вимога неординарного змісту, подана у вигляді чіткої, стислої формули; певне правило моралі, права, логічного мислення; стосовно вимог практики поняття максима не вживається.

МАРКСИЗМ – ідеологічна течія, започаткована німецьким філософом К. Марксом, яка охоплює філософію, політичну економію; «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (т. з. науковий соціалізм).

МАСОВА КУЛЬТУРА – поняття, яке виникає у ХХ ст., характеризує особливості змісту виробництва і способів поширення культури індустріального суспільства. Поширюючись через засоби масової комунікації (пресу, радіо, телебачення, комп'ютерні мережі, соціальні месенджери, тощо), масова культура охоплює широку аудиторію (масу) споживачів майже в усіх країнах світу.

МАСОВА СВІДОМІСТЬ – форма суспільної свідомості; сукупність станів свідомості, котрі виявляються на рівні певної соціальної спільності людей.

МАТЕРІАЛІЗМ – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. М. був притаманний античним філософам (Демокріт), Просвітництву ХVІІ–ХVІІІ ст. (Д. Дідро, Ж. О. Ламетрі), К. Марксу, Ф. Енгельсу.

МАТЕРІЯ – філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям, причинними зв'язками з іншими речами і процесами. В деяких філософських системах М. як неживе протиставляється живому.

МЕДИТАЦІЯ (лат. розмірковування) – розумова дія, спрямована на приведення психіки людини в стан поглибленого внутрішнього зосередження.

МЕНТАЛІТЕТ (франц. склад розуму, світосприйняття) – своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

МЕРИТОКРАТІЯ – влада найкращих, найбільш обдарованих, гідних, талановитих і компетентних людей з усіх верств суспільства.

МЕТАФІЗИКА – це поняття має ряд значень. М. в історії філософії вживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; М. – протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

МЕТАТЕОРІЯ – теорія, що аналізує різні властивості, структуру, закономірності, методи і прийоми дослідження іншої теорії, яку називають об'єктною або предметною. М. виконує методологічну функцію стосовно визначеної наукової області. М. головним чином застосовується в дослідженні логічних теорій (металогіка) і основ математики (метаматематика). Поняття М. уперше ввів Д. Гільберт у зв'язку з програмою обґрунтування математики.

МЕТОД – сукупність заходів та операцій практичних і теоретичних дій людини, спрямованих на пізнання об'єкта; в науці – це засіб одержання нових результатів пізнання. Вибір методу залежить від досліджуваного об'єкта і повинен відповідати сутності об'єкта. Методи пізнання поділяються

на всезагальні, загальні для ряду наук, та часткові, що застосовуються лише в одній науці.

МЕТОДОЛОГІЯ – сукупність прийомів, підходів дослідження, що застосовуються в якійсь науці; вчення про методи пізнання та перетворення дійсності.

МЕХАНІЦИЗМ – однобічний метод пізнання, що ґрунтується на визнанні механічного руху як єдиного способу існування та змін; зведення більш складних матеріальних утворень до простих елементів.

МИСЛЕННЯ – активний процес відображення суті речей та процесів дійсності за допомогою абстракції. Вища форма цілеспрямованого й узагальненого пізнання суб'єктом істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами, а також творення нових ідей і програмуванні дій. Здібність до мислення формувалася в процесі постановки та рішення практичних і теоретичних проблем.

МИСТЕЦТВО – знаково-семіотична галузь людської культури, яка, на відміну від інших засобів комунікації, позначена намаганням у всіх своїх повідомленнях поєднати відтворювану у цій галузі конкретність світу з певними узагальненими сенсами. М. – специфічна форма духовної діяльності, що представляє собою відображення дійсності в художніх образах (на відміну від філософії, що відбиває дійсність у поняттях), має багатовидове вираження – живопис, танець, музика, архітектура і т. д. Один із найважливіших способів естетичного освоєння світу; предмет естетичного (філософського) аналізу. М. виступає знаряддям задоволення вищих духовних потреб людини – потреби в спілкуванні з прекрасним, спогляданні і створенні краси і гармонії.

МІРКУВАННЯ – розумовий процес, що забезпечує послідовне викладення суджень або умовиводів.

МІФ (*грец.* сказання, легенда) – особлива світоглядна форма родового і ранньокласового суспільства, у якій персоніфікуються та одухотворяються природні сили та соціальні явища. Міфологічне відтворення дійсності зумовлене низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. М. виступає синтезом зачатків науки, релігії, філософії, моралі, мистецтва. М. – засіб духовного контролю роду над індивідом.

МІФОЛОГІЯ – одна з найбільш ранніх форм світогляду; засіб розуміння природної та суспільної дійсності на ранніх стадіях історичного буття. М. постає як цілісний комплекс міфів, що формується у межах певної історичної культури, цивілізації (антична міфологія, скандинавська міфологія); теорія міфу, вивчення міфів раціонально-логічними засобами (наприклад, порівняльна міфологія). Міфи стверджували прийнятну для свого часу систему цінностей, підтримували та санкціонували певні норми поведінки. Рання міфологія містила в собі в нерозчленованому (синкретичному) вигляді всі такі форми суспільної свідомості: релігію, мистецтво, науку, мораль, філософію тощо.

МОВА – система знаків, що позначає предмети та процеси дійсності, інструмент людського спілкування, обміну думок. Мова невідривно пов'язана з мисленням, є матеріальною оболонкою думок. Мова є засобом фіксації, накопичення, зберігання, створення та передачі соціальної інформації, що складає необхідну умову прогресу пізнання. Поряд з природними мовами створюються штучні мови, необхідні для досягнення точності, однозначності в передачі інформації.

МОДАЛЬНІСТЬ – категорія філософії, логіки, лінгвістики, інформатики: спосіб, вид буття чи події (категорії модальності – можливість, дійсність, необхідність); також М. – семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності і мовця до змісту висловленого.

МОДЕЛЬ – у методології науки аналог певного фрагмента природної чи соціальної реальності; виступає в дослідженні як заміник або представник предмета, явища системи. Це умовний образ чи зразок певного об'єкта або системи об'єктів. Важливою особливістю моделі є аналогічність, подібність, рівність, схожість, тотожність її в якому-небудь відношенні з оригіналом.

МОДУС – філософський термін, що позначає якість предмета, яка притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута як невід'ємної властивості предмета. М. у логіці – різновид фігури силогізму.

МОНАДА – проста, неподільна субстанція (у філософії Г. В. Лейбніца).

МОРАЛЬ – система поглядів і уявлень, сукупність норм і правил, які визначають поведінку людей, їхні обов'язки стосовно суспільства й одне одного.

МОРАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ – моральне усвідомлення людиною самої себе як особистості і свого місця в суспільстві. Людина – єдина істота, яка чітко усвідомлює власне існування. Самосвідомість людини віднаходить своє «Я», котре стає центром її життєвого світу в цілому; зрештою, вона досягає розуміння, що це «Я» є іншим, ніж уся навколишня природа.

Н

НАЛЕЖНЕ – філософська категорія та етичне поняття, що позначає ідеальний стан буття, протиставлений безпосередньо сущому як його взірць і мета. В етиці належне конкретизується у категорії морального обов'язку.

НАРАТИВ – загальнонауковий термін, який характеризує специфічний спосіб осмислення людиною світу як особливої форми свого існування, як властивого лише їй модусу буття (наприклад – історичний наратив).

НАРОД – суб'єкт історії; сукупність класів і соціальних груп суспільства; населення держави, країни.

НАРОДНІСТЬ – історичний тип етносу, наступний за плем'ям і попередній до нації; виникає в результаті змішання племен і утворення племінних союзів.

НАТУРАЛІЗМ – філософська концепція, що розглядає природу як універсальний принцип усього сущого. Сформувався у 20–40-х рр. ХХ ст. під впливом ідей еволюціонізму, прагматизму та реалізму в американській філософській думці, до числа відомих представників цього напрямку слід віднести А. Коена, Е. Нагеля, Е. Ренделла та К. Лампрехта.

НАУКА – систематизоване, теоретичне знання, що розвивається; певний вид інтелектуальної діяльності, орієнтованої на здобуття таких знань, які можуть стати теоретичною основою будь-якої людської діяльності.

НАУКОВА КАРТИНА СВІТУ – узагальнена, цілісна система уявлень про закономірності буття й розвитку Всесвіту, природи, суспільства, людини, що є синтезом фундаментальних понять, концепцій, принципів науки на кожному етапі її історичного розвитку.

НАЦІЯ – історичний тип етносу, що являє собою соціально-економічну цілісність, яка складається і відтворюється на основі спільності території, економічних зв'язків, мови, деяких особливостей культури, психологічного складу і етнічної самосвідомості.

НЕОПЛАТОНІЗМ – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – один із основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

НОМІНАЛІЗМ (лат. ім'я) – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

НООСФЕРА – наукова категорія суспільних наук, яка позначає сферу взаємодії природи і суспільства. Термін Н. у науковий обіг увів французький математик Е. Леруа у 1927 р. Проте Е. Леруа визнавав, що дане поняття виникло в нього під впливом лекцій В. Вернадського про біосферу Землі. Концепції Н. В. Вернадського можна сформулювати у вигляді наступних тез: діяльність людини поступово стає основним фактором еволюції біосфери як космічного тіла; для подальшого розвитку людства і біосфери людина повинна взяти на себе відповідальність за характер протікання основних еволюційних процесів планети.

НОУМЕН – філософське поняття неоплатонізму, що позначає світ сутностей, які можуть бути збагненими лише через пізнання, розум. Поняття Н., що використовувалося в середньовічній філософії, одержало найбільшу популярність завдяки трансцендентальному ідеалізму І. Канта, що використовував поняття Н. для позначення сфери, яка виходить за межі чуттєвого досвіду.

О

ОБ'ЄКТИВНИЙ – той, що існує самостійно, поза людиною (безвідносно до її свідомості і мислення). Одне з найважливіших поняття у філософії. О. – значить незалежний від суб'єкта, від його волі, інтересів і бажань, від того, як цей об'єкт бачить і сприймає суб'єкт.

ОНТОЛОГІЯ – розділ філософського знання; вчення про буття і форми його прояву. О. аналізує головні принципи буття

і різні картини світу як основні світоглядні установки, що складаються в залежності від висунутих першопринципів, онтологічних основ буття (наприклад: ідеалістична О., матеріалістична О., ірраціоналістична О., О. Платона, О. Арістотеля, О. пантеїзму і т. д.).

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ – категорія філософії науки, методологічний принцип, який зводить теоретичні знання до емпіричних дій, пов'язаних з виміром, стверджує, що значення наукових термінів і концепцій повністю відповідають стану фіксації опису процесів, що визначають їх використання на стадії пізнання. Відповідно до цього теоретичні сутності трактуються логічними конструкціями. Доктрина О. близька до ідей позитивізму логічного.

ОПИС – етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту, спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричний та теоретичний (економічний, соціологічний, математичний) опис явищ.

ОХЛОКРАТІЯ – влада натовпу, домінування в політичному житті юрби, «маси».

ОЧЕВИДНІСТЬ – вихідний принцип деяких філософських систем (Р. Декарт, Е. Гуссерль), який полягає в прийнятті певних істин за безумовні та безсумнівні, побудові на них усієї системи філософії. За Г. Гегелем, будь-яке знання є безпосереднім, очевидним та опосередкованим.

II

ПАНЛОГІЗМ – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча себе субстанція, «сам себе пізнаючий розум» (Г. Гегель).

ПАНТЕЇЗМ – філософська концепція, що зближує, майже отожднює поняття «Бог» і «природа». Розрізняють такі форми П.: теологічний (філософи-неоплатоніки Н. Кузанський, ін.), де П. одухотворює природу, наділяючи її божественними властивостями, розчиняючи Бога в природі. Розквіт П. у Західній Європі відноситься до XVI–XVII ст. П. цього часу вважають натуралістичним і таким, що межує з матеріалізмом (погляди Дж. Бруно, Б. Спінози), головною тезою є твердження, що Бог не вище природи і не може існувати поза нею; Бог розглядається як форма вічної, божественної природи. У XX ст. ідеї матеріалістичного П. поділяли такі вчені, як Б. Паскаль, А. Ейнштейн та ін.

ПАРАДИГМА – загальнонаукова категорія, що вперше з'являється в античній та середньовічній філософії, що характеризує сферу вічних ідей як прототип, зразок, де Бог-деміург створює світ суцього; сучасний підхід пояснює П. як сукупність теоретичних і методологічних передумов, що визначають характер наукового або філософського дослідження; певну модель, зразок для рішення загальнотеоретичних питань. П. спрямовують пізнавальний пошук. Кожний конкретний світогляд або картина світу виражають ту або іншу П. Вважається, що наукові революції, зміни світоглядних установок руйнують старі П. і на їх місці виникають нові. Термін «П.» у філософію науки вперше вводиться позитивістом Г. Бергманом, але подальше його поширення і використання відбувалося науковими зусиллями американського ученого Т. Куна.

ПАРАДОКС (*грец.* несподіваний, дивний) – термін, що позначає неочевидне висловлювання, істинність якого встановлюється досить важко; в такому сенсі парадоксальними можуть вважатися будь-які неочікувані висловлювання, ідеї, особливо коли неочікуваність їх сенсу виражена в дотепній формі. В логіці парадоксом вважають думки, висловлювання, які суперечать логічним законам.

ПЕРИПАТЕТИКИ – учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

ПЕРСОНАЛІЗМ – релігійно-філософська концепція, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону – людину, Бога. Світ – сукупність духовних персон (на зразок монад Г. Лейбніца).

ПАТРИСТИКА (*лат.* батько) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II–VII ст. У П. виділяють кілька періодів: перший – апологетичний (до III ст.). Апологети (захисники) захищали християнство, що перебувало на стадії становлення від гоніння влади, від прихильників язичництва, намагалися довести, що християнське вчення цілком сумісне з античною філософією. Найбільш відомі мислителі цього періоду: Юстин, Афінагор, Тертуліан, Климент Олександрійський та ін. Другий період – зріла П. (III–V ст.), що домінувала на грецькому Сході в діяльності каппадокійців: Василій Великий, Григорій Нісський, Григорій Богослов. Третій період (V–VII ст.), зосереджується на задачах систематизації віровчення і завершується діяльністю Іоанна Дамаскіна (675–753 р.).

ПАЦИФІЗМ – суспільно-політична течія, етичний принцип. Основна мета і спрямованість П. – зменшення масштабів мілітаризації суспільства, а в ідеалі – скасування всіх війн.

ПЕРВИННІ – якості (згідно з вченням матеріалістів XVII–XVIII ст. Т. Гоббса, Дж. Локка), які притаманні самим речам і можуть бути описані механікою (протяжність, величина, фігура).

ПЕРЦЕПЦІЯ – чуттєве сприйняття предметів. Г. В. Лейбніц розглядав перцепцію як просте, безпосереднє уявлення про зовнішній світ та аперцепцію як вищу форму пізнавальної діяльності, пов'язану з самосвідомістю.

ПІЗНАННЯ – процес творчої діяльності людей по освоєнню дійсності, що формує систему знань про неї (включаючи і знання про саму людину), на основі яких виникають цілі і мотиви людських дій. У філософії П. розглядається через аналіз його витоків, цілей, можливих методів, істинності. Цими проблемами і питаннями пізнання займається окремий розділ філософської науки – гносеологія.

ПЛЕБІСЦИТ – засіб вирішення найбільш важливих і складних проблем суспільно-політичного життя суспільства шляхом всенародного голосування.

ПЛУТОКРАТІЯ (*грец.* влада багатіїв) – політичний лад, за якого влада належить найбагатшим представникам панівного класу.

ПЛЮРАЛІЗМ (*лат.* множинний) – філософська категорія, якою позначається існування множинності субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц); вчення, які визнають множинність поглядів на світ. Притаманний соціологічним концепціям Заходу.

ПОЗИТИВІЗМ – філософський напрям посткласичної філософії, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення. П. пройшов у своєму розвитку такі етапи: 1) «перший» П. – розробка основних принципів, підходів і засад вчення філософами О. Контом, Дж. Міллем, Г. Спенсером; 2) «другий» П. – оформлення основних гносеологічних висновків щодо суб'єктивно-об'єктивних відносин на основі новітніх досягнень природничих наук (Е. Мах, Р. Авенаріус); 3) «неопозитивізм» – актуалізація ролі логіки, математики та семантики, Б. Рассел, Віденський філософський гурток, М. Шлік, Р. Карнап); 4) «постпозитивізм» – формування ідеї домовленості між представниками різних наук стосовно отримання знання, представники – К. Поппер, Т. Кун.

ПОЛІАРХІЯ – тип політичного режиму, який характеризується розподілом та розосередженням («дифузією») влади між її різними частинами та носіями.

ПОЛІТИКА (*грец.* державні і суспільні справи) – організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється діяльність по реалізації потреб та інтересів індивідів і соціальних груп шляхом досягнення, утримання і використання влади. П. як особлива форма суспільної діяльності виникає разом з державою і тією ієрархічною системою влади, яка покликана забезпечити в суспільстві цивільний порядок на основі чіткого розмежування відносин панування і підпорядкування.

ПОСТУЛАТ (*лат.* вимога) – вихідне твердження, яке при побудові теорії приймається без доведення. Те ж, що й аксіома.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ – концепція релігійного світогляду (іудаїзм, іслам, християнство), що тлумачить розвиток історії (людини і суспільства) як прояв волі Бога, вищого розуму, здійснення заздалегідь передбаченого плану. П. властива середньовічній філософії. П. лежить і в основі релігійного фаталізму – вчення про зумовленість людського існування, людської долі.

ПРОГНОЗУВАННЯ – обґрунтовані висновки про можливий стан об'єкта у майбутньому, про альтернативні шляхи і терміни їх здійснення. Форми П. можуть бути різними: наукова фантазія і мрія як передумова передбачення, припущення, наукова теорія, гіпотеза.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ ЗВ'ЯЗОК – форма генетичного взаємозв'язку явищ і процесів буття, коли одне явище за наявності певних умов з необхідністю породжує, детермінує інші явища і процеси.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідеологічна концепція XVIII–XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо та ін.

ПРОПАГАНДА – діяльність по поширенню певних знань та ідей; вплив на політичну свідомість людей і соціальних груп з метою формування певного ставлення до політичних лідерів, політичних інститутів, політичної системи в цілому, а також формування моделей політичної поведінки.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – нова стадія історичного розвитку, яка приходить на зміну індустріальній цивілізації. Термін був уведений американським соціальним філософом Д. Беллом. Виникає П.с. в останній чверті ХХ ст. У сфері економіки П.с. домінує інноваційний сектор, панує сфера послуг, пов'язана перш за все з наукою і освітою. Такому суспільству притаманна високорозвинута ринкова економіка, яка ефективно використовує різні досягнення науково-технічної революції (НТР), автоматизацію та інформаційно-комп'ютерні технології. Провідну роль у П.с. відіграють університети (як центри наукових знань), науково-технічні спеціалісти.

ПРОСТІР І ЧАС – базові філософські категорії для позначення співіснування та відокремленості предметів і явищ, їх протяжності, порядку розташування одних щодо інших. П. і Ч. відображають загальний спосіб буття об'єктивного світу, всіх матеріальних систем і процесів.

Р

РАДИКАЛІЗМ – ідеологія, стиль діяльності і поведінки, що спрямований на рішучу, кардинальну зміну політичних відносин, політичної системи та її інститутів.

РАСА – історично сформована група людей, об'єднана спільністю походження, що виражається в єдності спадкових, переданих нащадкам другорядних зовнішніх фізичних особливостей.

РАСИЗМ – сукупність концепцій, основу яких становлять положення про неповноцінність тих чи інших людських рас та про їх одвічний поділ на «вищі» і «нижчі».

РАЦІОНАЛІЗМ (лат. розумний) – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

РАШИЗМ («росія», «раша» + «фашизм»), або російський фашизм – різновид нацизму, фашизму і синонім терміна «російський нацизм». Цей термін набув широкого використання серед політиків і публіцистів, журналістів, науковців і звичайних громадян для позначення політичної ідеології та соціальної практики владного режиму росії кінця ХХ – початку ХХІ століття, що виявляється у поширенні ідей «особливої цивілізаційної місії» росії, «беззаперечного верховенства старшого братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших народів; повному запереченні Української державності, української мови; здійсненні актів геноциду проти українців, відродженні ганебних традицій радянського тоталітаризму й імперіалізму, маніпулятивному використанні російського православ'я як моральної доктрини, застосуванні геополітичних інструментів впливу, насамперед енергоносіїв для європейських країн, військовій силі, стосовно країн, що входять до сфери впливу російської федерації. Практичне втілення ідеології рашизму відбувалося під час війн, які розв'язала росія на теренах суверенних держав, що входили до складу колишнього СРСР, а саме:

- Придністровський конфлікт;
- перша російсько-чеченська війна 1994–1996 років;
- друга російсько-чеченська війна 1999–2009 років;
- російсько-грузинська війна 2008 року;
- російсько-українська війна з 2014 року.

РЕЛІГІЯ (лат. благочестя, набожність, святиня) – світосприйняття, а також поведінка й специфічна діяльність, пов'язана з вірою в Бога. Систему релігійних положень викладено

в Священних писаннях (Біблія, Коран та ін.). Систематичним викладенням та тлумаченням релігійних учень займаються теологія та богослов'я.

РЕЛЯТИВІЗМ – принцип відносності людських знань; суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цій підставі заперечує об'єктивну істину та пізнаваність світу.

РЕСПУБЛІКА (лат. суспільна справа) – держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом. Розрізняють два основні типи Р. – президентську й парламентську.

РЕФЛЕКСІЯ (лат. повернення назад, відображення) – термін для позначення такої риси людського пізнання, як дослідження самого пізнавального акту, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

РОЗУМ – філософське й загальнонаукове поняття, що визначається як сукупність пізнавальних та аналітичних здібностей людини, чинник формування людського інтелекту; вища форма раціонального пізнання, що спирається на творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямовується на усвідомлення власних форм і передумов, здатність до самопізнання.

РОМАНТИЗМ – філософська течія, складний, внутрішньо суперечливий духовний рух у Західній культурі XVIII–XIX ст., що поширювався на всі сфери духовного життя (філософію, літературу, музику, театр і т. д.). Представники Р. розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції. Сутнісні риси Р. знайшли своє вираження у творчості німецьких романтиків, насамперед – Енського кружка

(брати Ф. і А. Шлегелі, Новалис, Л. Тік, Ф. Шеллінг), гейдельберзьких романтиків (А. фон Арнім, Ф. Брентано, І. Геррес), а також Ф. Гельдерліна, Г. Клейста, Е. Гофмана та ін.

С

САКРАЛЬНИЙ – священний, що має належність до релігійного культу і ритуалу. У соціокультурному сенсі вживається в поясненні явищ культури, духовних цінностей. С. називають неминучі для людини і людства цінності, ті, якими люди не можуть поступитися ні за яких обставин.

САНСАРА – ключове поняття індуїзму і буддизму, яке означає круговорот перероджень людини, блукання душі по різних рівнях і формах буття. Можливість С. закладена в ідеї про спорідненість у світі всього живого, про єдину його сутність і, отже, про можливість переходу з однієї форми в іншу. Переродження може здійснюватися в різних образах: людей, тварин, богів, навіть рослин, виходячи зі співвідношення істинних і неістинних шляхів, праведності і неправедності даного життя. За законом карми, чим більш моральне дійсне життя веде людина, тим більш високий соціальний статус очікує її у наступному житті. С. розглядає поняття смерті не як кінець, а як нову можливість прожити інше, в тому числі більш гідне і щасливе життя.

САМОВИХОВАННЯ – свідомо цілеспрямована діяльність особистості, яка спрямована на вироблення, удосконалення або зміну власних якостей.

СВІДОМІСТЬ – здатність здійснювати пізнання навколишнього світу і себе за допомогою розуму, усвідомленості, саморефлексії, метакогніції; С. – ідеальне відтворення дійсності у формах, пов'язаних з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови.

Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямованих на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організованих часовим потоком свідомості.

СВІТОГЛЯД – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

СВОБОДА – головна філософська категорія, що виступає невід’ємною складовою соціальної природи людини і полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами (можливість діяти так, як підказує внутрішнє «Я»). С. є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності. В екзистенціальній філософії феномен свободи розглядається у тандемі з відповідальністю (приклад філософія Ж.-П. Сартра).

СЕМАНТИКА (*грец.* той, що позначає) – розділ логіки, що вивчає відношення виражень мови (знаків) до позначуваних ними об’єктів і смислів, які вони виражають.

СЕМІОТИКА (*грец.* вчення про знаки) – наука, що вивчає знакові системи. Була започаткована американським філософом і логіком Ч. Пірсом.

СЕНСУАЛІЗМ – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники Дж. Локк, Дж. Берклі, Е. Мах та ін. Поняття близьке за змістом до емпіризму.

СИЛОГІЗМ (*грец.* міркування) – дедуктивне міркування, дедуктивний умовивід, в якому з двох суджень (засновків, які поділяють на більший і менший) робиться третє (висновок). Приклад: усі люди смертні (більший засновок), Платон – людина (менший засновок), Платон – смертний (висновок).

СИНЕРГЕТИКА (*грец.* спільна дія) – міждисциплінарна наука, теорія самоорганізації, яка займається дослідженням процесів виникнення і самоорганізації, стійкості і розпаду систем різної природи за допомогою методів математичної фізики. Представники цієї наукової школи – дослідники Г. Хакен, Г. Ніколіс, І. Стенгерс, Р. Грехем, К. Джордж, Х. Майнхардт, М. Стадлер, Дж. М. Т. Толмпсон, Дж. В. Хант, Л. Розенфельд.

СИНТЕЗ – метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле. Сім'я як мікросоціальна група – соціально-біологічна спільнота, що існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми й відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

СІМ МУДРЕЦІВ – найбільш відомі мислителі, філософи, ритори, громадські діячі античної Греції (VII–VI ст. до н. е.), що прославилися своїм розумом і мудрістю, умінням, часто у формі афоризмів, висловлювати влучні думки, що виражають суть різних явищ і процесів. Їх життя і філософська мудрість була відома всій Древній Греції. Платон серед мудреців назвав: Клеобула, Періандра, Піттака, Біаса, Хілона, Солона з Афін, Фалеса з Мілета – одного із перших філософів, засновника Мілетської школи, що заклала основи первісної античної філософії.

СІОНІЗМ – політична ідеологія і рух, який ґрунтується на концепції виключної ролі єврейського народу у світовій історії, необхідності його концентрації на одній території.

СКЕПТИЦИЗМ (*грец.* помічати, зауважувати) – філософська позиція, яка піддає сумніву можливості досягнення істини, обмеженість знання, досягнення ідеалів та ін.; С. – антична філософська школа IV–III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї, була представлена Пірроном, Секст Емпіриком, ін.

СОЛІПСИЗМ – філософська позиція, відповідно до якої єдиною достовірною основою пізнання виступає наявність існування власного «Я», власних відчуттів: «Я мислю, отже, існую» (Р. Декарт). Але декартівська позиція все-таки не виражає повний С. С. – це крайня позиція суб'єктивного ідеалізму, коли світ зводиться до комплексу індивідуальних, суб'єктивних відчуттів, а достовірним їхнім носієм може бути тільки даний суб'єкт. Отже, увесь світ, його існування зводиться тільки до одного – суб'єкта. Така позиція й одержала назву С.

СОФІЗМ – хибний силогізм (умовивід), якому надано видимість правильної форми для навмисного введення співбесідника в оману; свідоме порушення законів раціонального мислення; плутаний доказ, намагання видати неправду за істину.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ – впливова ідейно-політична течія і соціально-політична практика, яка поєднала ідеї соціалізму із практикою капіталістичного виробництва задля забезпечення втілення принципів соціальної справедливості, трудової солідарності, дотримання прав і свобод особистості в усіх сферах життя суспільства. Історично соціал-демократія бере свій початок в епоху промислової революції. Активно використовувалася лідерами лівих політичних партій. Наприкінці XIX–XX ст. у розвинених країнах Західної Європи соціал-демократія поступово відійшла від впливу радикальних ідей марксизму та виступала за еволюційний шлях вдосконалення вже існуючих форм соціально-економічних і політичних відносин. Політичні партії соціал-демократичного толку та їх лідери беруть активну участь у виборах та формуванні урядів ФРН, Швеції, Фінляндії, Великої Британії, Франції, Іспанії, Норвегії та багатьох інших країн.

СОЦІАЛІЗМ (*лат.* суспільний) – філософська теорія, яка стверджує ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації,

справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей у залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – суспільні, матеріальні та духовні умови, які оточують людину, забезпечують її існування, процес соціалізації та різні види діяльності.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ – окрема галузь філософського знання, яка спеціально і з найбільш загальних позицій досліджує якісну своєрідність суспільства, структуру та взаємозв'язок різних компонентів суспільного цілого.

СТОЇЦИЗМ – відома давньогрецька філософська школа, заснована філософом Зеноном з Кітіону (місто на острові Кіпр). Назву одержала від імені залу Стоя в Пецилі, де Зенон уперше виступив як оратор. Філософія стоїків підрозділяється на три основні частини: фізична (філософія природи), логіка та етика (філософію духу). Фізика стоїків складена головним чином з філософських концепцій їх попередників (Геракліта та ін.).

СТРАТЕГІЯ – система ефективних рішень і накреслених напрямів діяльності на значний період, реалізація яких забезпечує досягнення основної мети.

СТРУКТУРАЛІЗМ – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.

СУБКУЛЬТУРА – сукупність норм, цінностей, ідеалів, символів певної етнічної або соціальної групи, що існує відносно незалежно від культури суспільства в цілому.

СУБЛІМАЦІЯ («витиснення») – поняття в психоаналізі, використане австрійським психологом З. Фрейдом, що

позначає процес витиснення і спрямування невикористаної психо-статевої енергії на інші види діяльності людини: творчість, інтелектуальна праця, заняття спортом тощо.

СУБСТАНЦІЯ – першооснова всього сущого. Прихильники субстанційної моделі Світу вважають субстанцію джерелом всіх явищ і процесів світу і їх об'єднуючим началом. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти – Бога.

СУДЖЕННЯ – форма мислення, що відображає явища, процеси об'єктивної дійсності, їх зв'язки.

СУСПІЛЬСТВО – сукупність історично зумовлених форм колективної діяльності людей; С. – складно організована, відкрита, динамічна, соціальна система, що охоплює всі форми організацій людей, соціальних груп, усі способи їхньої взаємодії та діяльності. С. – вища стадія розвитку людей, історично сформований конкретний тип соціальної системи. С., його існування й розвиток забезпечується функціонуванням цілісної системи соціальних організацій, інститутів, груп, рухів. Можна виділити типи суспільств, які формувалися історично: первісне, рабовласницьке, феодальне, буржуазне (індустріальне), сучасне (постіндустріальне, інформаційне).

СХОЛАСТИКА (лат. учений, шкільний) – філософське вчення епохи Середньовіччя, в якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

СЦІЄНТИЗМ (лат. знання, наука) – філософсько-світоглядна концепція, що абсолютизує досягнення науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології, суспільній свідомості, взагалі в житті суспільства. Знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності й розглядає людину як біоробота. Поняття близьке за змістом до поняття «натуралізм».

Т

ТАКТИКА – визначення шляхів, методів і засобів, які оптимально відповідають конкретним умовам та обставинам і забезпечують успіх і досягнення віддаленої мети.

ТАНАТОС (Танат) – бог смерті в античній міфології. Відповідно до розповсюдженої давньогрецької міфологічної версії бог смерті Т. був сином Нюкти (Ночі) і братом-близнюком бога сну Гіпноса. Зображувався звичайно крилатим юнаком, з погашеним смолоскипом у руці (іноді з крилами і разючим мечем). Протягом тривалого часу культ Т. існував у Спарті; 1) уособлення смерті; 2) персонафіковане позначення інстинкту смерті, потягу до смерті, інстинкту агресії і деструкції. Як загальне емблематичне позначення смерті Т. одержав різноманітні відображення в міфології, мистецтві і психології (головним чином у психоаналізі). У працях Фрейда поняття Т. не вживалося, хоча, за свідченням Е. Джонса, Фрейд неодноразово вживав його усно для позначення постульованого ним інстинкту смерті (потягу до смерті, деструкції й агресії), якому протистоїть Ерос (інстинкт сексуальності, життя і самозбереження).

ТЕЇЗМ (МОНОТЕЇЗМ) – релігійно-філософська концепція, що визнає існування єдиного (у християнстві в трьох особах-іпостасях) Бога як надприродної (трансцендентної) сили, що характеризується розумом, мудрістю і волею, що постає творцем буття і впливає на всі сфери – духовні, матеріальні. Бог-творець у теїзмі постає джерелом буття людини, всіх речей, що її оточують. Теїзм не розділяє позицій пантеїзму і деїзму. Деїзм визнає Бога тільки в акті первісної заданості буття, позбавляючи його наступної активності у світі, а пантеїзм не визнає його трансценденції і розчиняє у природі.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (*грец.* *ціль, мета*) – вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, має свою мету.

ТЕОКРАТІЯ – особлива форма державного правління, здійснюється релігійним керівництвом церкви. Домінування влади церковною над світською. Усі держави, де релігія має провідне положення в суспільстві й політиці, а релігійні особи посідають головні посади в держуправлінні, можна віднести до теократичних (Древня Іудея, Древній Єгипет, католицька Європа в середні віки, Іран, Афганістан, Саудівська Аравія та ін.).

ТЕОЛОГІЯ – систематизація віровчення будь-якої релігії. Християнська теологія базується на Біблії, постановах перших Всесвітніх Соборів і вченні 59 «отців Церкви». Поділяється на основне богослов'я (фундаментальна Т., апологетика), догматичне богослов'я, моральні доктрини, вчення про Церкву. Т. властиві крайній догматизм, авторитарність, схоластичність. На основі Т. формується релігійна філософія, але вони не є тотожними, їхні методи і цілі звернення до Бога різні.

ТЕОРІЯ (*грец.* розгляд, дослідження) – особлива форма діяльності людей, спрямована на отримання знань про об'єктивну дійсність, яка з практикою становить суспільне життя; наукове осмислення практичної діяльності людини у різних сферах життя; система вірогідних наукових знань про певну сукупність предметів, яка описує, пояснює, передбачає явища реальної дійсності, що оточують людину.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ (*лат.* наближатись, сходитись) – міждисциплінарна концепція гуманітарних наук, яка виникла у 50–60-х рр. XX ст. і розглядає суспільний розвиток сучасної епохи як реалізацію панівної тенденції до зближення двох соціально-політичних систем (капіталізму та соціалізму) та змішану соціальну систему, яка поєднує в собі позитивні риси кожної із них.

ТЕОСОФІЯ – релігійно-філософське вчення, містично-окультне вчення і практика, що проголошує предметом пізнання

«божественну мудрість», а його джерелом – містичну інтуїцію та одкровення. У витоків теософії стояли філософи – Я. Беме, Е. Сведенборг, Р. Штайнер, О. Блаватська.

ТЕРОРИЗМ – нелегальна форма соціально-політичної, а також збройної боротьби, яка здійснюється засобами залякування, насильства і фізичної розправи з ідеологічними, політичними противниками.

ТЕХНОКРАТІЯ – тип політичного режиму, в якому домінуюче становище посідають технічні фахівці (технократи).

ТИМОКРАТІЯ – форма правління, в умовах якої влада належить привілейованій частині населення з високим майновим цензом (перші визначення Т. належать античним філософам).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – терпиме ставлення до інакодумства і дій ідейно-політичних опонентів.

ТОМІЗМ – філософське богословське вчення Ф. Аквінського і його послідовників. У ХІХ ст. на основі Т. сформувався неотомізм.

ТОТОЖНІСТЬ – філософська категорія, що позначає рівності, схожості й однаковості предметів, явищ, процесів реальної дійсності, а також її елементів між собою.

ТРАДИЦІЯ – механізм відтворення соціальних інститутів і норм, при якому їх підтримка узаконюється одним фактом існування у минулому.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЕ (*лат.* те, що виходить за межі) – філософське поняття, яким позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. Структура свідомості включає: індивідуальні чуттєві (психічні) акти, загальні норми, правила, схеми функціонування свідомості, які кантіанство та феноменологія називають трансцендентальними. Т. є потойбічним щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості.

І. Кант вважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – метафізичний, потойбічний, надчутливий, протилежний іманентному.

У

УЗУРПАЦІЯ – насильницьке, протизаконне захоплення влади, або присвоєння чужих прав і повноважень.

УМОВА – філософська категорія, що позначає фактори, які необхідні для виникнення, існування, розвитку та змін певних предметів і явищ.

УМОВИВІД – форма мислення, яка забезпечує отримання нового знання про оточуючу дійсність завдяки вже наявним знанням про неї; перехід від одних даних про предмет, явище та процес до інших, нових, що впливають з попередніх.

УНІВЕРСУМ – філософська категорія, що позначає всю бутеву реальність (як досяжну, так і недосяжну для людини) у часі й просторі.

УРБАНІЗАЦІЯ – процес зосередження населення й економічного життя у великих містах; розповсюдження рис і особливостей, властивих місту, промисловому центру.

УТИЛІТАРИЗМ (*лат.* користь, вигода) – філософське вчення прагматичного характеру, яке визнає базовим критерієм істинності знання його корисність, здатність забезпечувати найбільш оптимальні засоби досягнення мети освоєння дійсності. Заснував вчення Дж. Бентам, котрий вважав, що «як найбільше число людей повинно прагнути до якомога більшого щастя». Сприяючи благу всього суспільства, людина одночасно сприяє своєму власному благополуччю.

УТОПІЯ – образ ідеальної влади і нездійсненого на практиці суспільного чи державного устрою.

УЯВЛЕННЯ – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Ф

ФАКТ – подія, явище, процес, на які спрямовується наукове пізнання та які фіксуються методами спостереження або експерименту.

ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ – принцип демаркації науки від «метафізики» (як альтернатива принципу верифікації), згідно з яким універсальне твердження є істинним, якщо жодне одиничне твердження, яке логічно випливає з нього, не є хибним. Ф. був запропонований американським дослідником К. Поппером.

ФАТАЛІЗМ – світоглядна концепція, у відповідності до якої хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначений і детермінований Богом, його волею.

ФЕНОМЕН (*грец.* те, що з'являється) – філософське поняття, що позначає чуттєві дані, взяті безпосередньо, як самі по собі, на противагу категорії «ноумен», що означає явище, зрозуміле розумом. І. Кант під «феноменом» розумів будь-яке явище, яке може бути пізнане на основі досвіду. Ф. на буденному рівні означає унікальне, єдине у своєму роді явище, що взятє у своїй цілості.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – суб'єктивно-ідеалістичний напрям пост-класичної філософії, що полягає у формуванні безпосереднього сприйняття ідеальних сутностей (феноменів) за допомогою інтуїції й опису цих актів свідомості. Ф. мала значний вплив на подальший розвиток філософії, особливо

на філософські доктрини екзистенціалізму у творчості М. Хайдеггера, М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартра, ін.

ФЕНОТИП – сукупність усіх ознак і властивостей організму, сформованих у процесі його індивідуального розвитку.

ФІДЕЇЗМ – ідейно-світоглядна думка, ідеалістичний напрям філософії, які намагаються підмінити знання релігією, виступають за домінування віри над розумом.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ (*грец.* людина, розум, вчення, слово) – окремий розділ філософії, що вивчає сутність людини та фундаментальні засади її буття.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – загальний ірраціоналістичний напрям, що склався у філософській науці в кінці XIX ст. – на початку XX ст., основою якого є ідея про те, що раціональне відношення до життя омертвляє його, а логічно-теоретичне мислення і пізнання підпитує лише розум людини і нічого не може дати її серцю. Ф.ж. виступає і як єдиний напрям, представлений такими гучними іменами, як Ф. Ніцше, В. Дільтей, Л. Клагес, Г. Зіммель, О. Шпенглер та ін.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ – розділ філософської науки, що вивчає загальність і сутність історичного процесу, іманентну логіку історичного розвитку суспільства.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ – галузь філософського знання, що аналізує сутнісні засади культури як інституту й соціального процесу у цілісності її структури, закономірностей та перспектив подальшого розвитку.

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ – галузь філософії, яка досліджує феномен науки в історичних й соціокультурних вимірах. Сучасний дискурс Ф.н. фокусується на наступній проблематиці: наука як соціально-культурний інститут; наука як особлива дискурсивна практика постіндустріального суспільства; наука як фактор дестабілізації матеріальних і духовних умов можливості людського буття в світі та ін.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування і цінності, ролі в житті людини, держави, суспільства.

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ – галузь сучасної філософії, що здійснює філософську інтерпретацію релігійних установок, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу, впливу на людину, суспільну свідомість.

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ – важлива проблемна галузь сучасної західної філософії, що здійснює комплексний системний аналіз техніки як унікального соціального феномену в історико-цивілізаційному контексті. Генеза філософського аналізу цього феномену розпочиналася з дослідження «матеріальної культури» у класичній філософській традиції й аналізу технічного знання з боку філософської методології, з подальшим оформленням в окрему наукову галузь у 60-ті рр. XX ст. Технічне знання трактується як знання про специфічний об'єкт (штучно створені людиною системи на відміну від природного об'єкта; в умовах сучасного розвитку Ф.т. об'єктом вивчення може виступати, наприклад, феномен штучного інтелекту).

ФОРМА – зовнішній вияв, вигляд предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

ФУТУРОЛОГІЯ – галузь наукових знань, що прогнозує перспективи розвитку соціальних процесів у майбутньому; вчення про майбутнє.

X

ХАРИЗМАТИЧНИЙ – тип лідерства, який ґрунтується на вірі у виняткові якості діяча, лідера, його мудрість і героїзм, магічну силу, що дає йому змогу піднятися над масою,

створити ореол пошани і безумовної підтримки, дозволяє здійснювати в суспільстві функції вождя чи реформатора.

ХОЛІЗМ – загальнонауковий принцип, що ґрунтується на визнанні якісної своєрідності цілого щодо його частин; напрям сучасної філософії, філософський напрямок, відомий як «філософія цілісності».

Ц

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. громадянський) – полісемантичне поняття, що має багато інтерпретацій, розглядається як історичний рівень суспільного розвитку людства, наступний за епохами дикості й варварства; специфічний спосіб життєдіяльності людини розумної, складова планетарної біосфери; сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; певний рівень розвитку культури («раціональні здобутки культури (наука, техніка, бюрократія), що легко передаються від народу до народу» за О. Шпенглером); потужне соціокультурне утворення метаетнічного типу; сучасна глобалізована культура, що має свою систему цінностей, символів, практик, способів комунікацій спільнот.

ЦИНІЗМ – зневажливе, презирливе ставлення до моральних-етичних цінностей, загальноприйнятих соціальних норм поведінки, культури суспільства, до його духовних основ; безсоромність.

ЦІЛІСНІСТЬ – внутрішня єдність об’єктів – явищ, предметів, процесів навколишнього світу, їх завершеність, а також їх відносна незалежність від середовища.

ЦІННІСТЬ – значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо). Цінність наявна лише в актах оцінки, коли вибирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей.

Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Ріккерт), М. Вебер, М. Шелер та ін.

Ч

ЧАС – атрибут реального світу, що визначає тривалість і послідовність станів його існування.

«ЧЕТВЕРТА ВЛАДА» (ЗМІ) – образне словосполучення, яке характеризує значимість у сучасному житті засобів масової інформації, які мають потужний вплив на позицію людей, їх свідомість і є своєрідною гілкою влади, поряд з іншими трьома владними гілками – законодавчою, виконавчою, судовою.

ЧУТТЄВЕ ПІЗНАННЯ – безпосереднє відображення у свідомості людини властивостей предметів і явищ об'єктивного світу за допомогою органів відчуття.

Ш

ШЕЛЛІНГ Фрідріх Вільгельм Йозеф (1775–1854) – німецький філософ, представник нім. трансцендентально-критичної філософії. Професор Йєнського, пізніше Вюрцбургського, Ерлангенського, Мюнхенського, Берлінського університетів, генеральний секретар художньої Академії в Мюнхені, президент Баварської академії наук. На початку своєї діяльності Ш. був прибічником філософії І. Фіхте, створив систему «трансцендентального ідеалізму». Ш. вважав, що жодне дослідження не може бути важливішим, аніж дослідження про відношення кінцевого існування до безкінечного або Бога. Ш. виступав за примат мистецтва над наукою, художню творчість визначав як найвищу форму людської діяльності. Саме в мистецтві людина максимально наближається до Бога, а найвищі істини досягаються

не шляхом раціонального мислення, а на основі художніх символів, в яких нерозривно пов'язані знак і образ.

ШИЗОАНАЛІЗ – термін, який запропонували філософи-постмодерністи Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі у їх спільній праці «Капіталізм і шизофренія» для позначення власної дослідницької методики, сутність якої виявляється у двох радикальних твердженнях: появі всіх типів людської спільності передують маргінальні групи; мова – неіснуюча частина позамовного поля, яке складається із «машин бажання». «Світ бажання» – це світ, у якому все є можливим, він подібний світу особливого шизофренічного досвіду, що не є тотожним до клінічних форм шизофренії. Відповідно до Ш. піддаються критиці філософи та письменники, які стримують виробництво бажань на периферії суспільного виробництва. У межах своєї концепції Ш. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі виступили з критикою психоаналізу як такого, що є складовою існуючих технологій володарювання.

ШОВІНІЗМ – агресивна форма націоналізму, що ґрунтується на пропаганді національної виключності і зверхності, розпалюванні національної ворожнечі і ненависті.

Ю

ЮРКЕВИЧ Памфіл Данилович (1826–1874) – український релігійний філософ, богослов, педагог, представник київської школи філософського теїзму. Закінчив Київську духовну академію, магістр філософії, професор. Основою філософських концепцій Ю. були ідеї християнізованого платонізму. Ю. поділяв історію філософії на дві нерівні епохи: перша – часи античності, які відкриваються Платоном, друга – І. Кантом. Справжня філософія, за Ю., повинна ґрунтуватися на матеріалізмі, «механізмі», закон причинності ставиться нижче ідеї буття і сутності, які не

можна визначити за допомогою фізичних засад. Ю. розробляв концепцію метафізики любові і філософії серця. Розумів людський дух як цілісне утворення, особливо відмічав роль серця. За Ю., людина починає свій розвиток з рухом серця, яке скрізь хотіло б бачити людських істот, які радіють і зігрівають одна одну теплотою своєї любові. Світ повинен рухатись до всезагального щастя, яке постає як єдино можливе й гідне існування.

Я

«Я» або «САМІСТЬ» (у філософії) – категорія, що розкриває духовне ядро людської особистості; індивідуальність, що активно відноситься до світу і самої себе; самототожність. Власним «Я» володіє людина, що самотійно контролює свої вчинки, здатна до всебічної ініціативи і відповідальності за свою діяльність. В історії філософії існували різні тлумачення того, що таке «Я». Ідеалістичні концепції, висувачучи «Я» у ролі онтологічного принципу, як правило, не співвідносили його з конкретно-історичними реаліями: «Я» розглядалося як душа або як суб'єктивний дух, суб'єктивна воля (у концепції Р. Декарта). Метафізичний матеріалізм (XVII–XVIII) натуралізував «Я» і зводив людину до рівня пасивного об'єкта зовнішнього підпорядкування, що обертається в нескінченному ряді причин і наслідків.

ЯВИЩЕ – філософська категорія, яка відображає зовнішні властивості та вияви предметів, що сприймаються та пізнаються людиною на чуттєвому рівні.

ЯКІСТЬ – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними. Деякі ознаки, які несуттєві для предмета чи класу предметів, називають акциденціями. Ті ознаки і властивості, які є невід'ємними для предмета, називаються атрибутами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверинцев С. С. Софія-Логос: словник. – К. : Дух і літера, 1999. – 464 с.
2. Велика українська енциклопедія. Т. 1 / упорядник д-р. іст. наук, проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. – 592 с.
3. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел напряму «Філософські науки» (Філософія, логіка, етика, естетика). – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. – 175 с.
4. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора. – К. : Основи, 2003. – 503 с.
5. Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей [пер. з фр.] / під керівництвом Барбари Кассен; [редкол. Андрій Васильченко та ін.] у 2 т. – К. : Дух і літера, 2011. – 576 с.
6. Історія філософії. Словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. – К. : Знання України, 2006. – 1200 с.
7. Короткий Оксфордський політичний словник / за ред. Ієна Макліна й Алістера Макмілана. – К. : Основи, 2006. – 789 с.
8. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник. – К. : Книга, 2005. – 528 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
10. Руденко С. В. Сучасні методологічні концепції дослідження історії української філософії: монографія. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. – 279 с.

11. Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / ред.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ; Харків : Рубікон, 1997. – 398 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. кол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
13. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи. Хрестоматія : навч. посіб. / В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін. – К. : Каравела, 2010. – 464 с.
14. Філософія. Світ людини: курс лекцій. – К. : Либідь, 2003. – 432 с.
15. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. – Київ : КВІЦ, 2020. – 274 с.
16. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. [2-ге вид., стер.] / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – К. : Знання, 2009. – 621 с.
17. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій. – К. : Либідь, 2004. – 536 с.

Навчальне видання

ШАПОВАЛОВА Ірина Василівна

**КОРОТКИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК
ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ**

Комп'ютерне верстання *Н. М. Ковальчук*

Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 4,01. Вид. № 14. Зам. № 2808-31.
Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54007
E-mail : publishing@nuos.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.